

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационния труд
на АМИР МУСТАФАЙ

за присъждане на образователна и научна степен “Доктор”

Автор на рецензията: доц. д-р Асен Давидов

I. За дисертанта: 1. **Г-н Амир Мустафай** е Докторант (редовна форма, платено обучение по прект БАЗИЛЕУС към Философски факултет) по професионално направление 2.3 „Философия“ (Философия с преподаване на английски език) към катедра „Философия“ при Философски факултет на Софийски Университет „Св. Климент Охридски“. Научен ръководител: проф. д-р Пламен Макариев. 2. Кандидатът притежава образователни степени Бакалавър (по икономика) в Прищинския университет (Реп. Македония) и Магистър по Международни отношения (Югозападен Европейски университет, Тетово, Македония). 3. Кандидатът представя две публикации по темата на докторската дисертация (едната е в съавторство). И двете са на английски език).

II. За дисертационния труд:

1. Дисертационният труд е озаглавен: *Късно-модерната нормативност и традиционната социална действителност: интеркултурните отношения на балканите и духът на интеграцията в европейския съюз.* Текстът е представен на английски език.

2. Обща характеристика: Рецензираният дисертационен труд е с обем 280 стр. (.pdf формат), от които 10 стр. библиография със 194 библиографски позиции (английски, албански, сръбски, турски и македонски издания) и 30 стр. авторски бележки.

3. Структура на текста: Дисертационният труд се състои от Увод, четири глави (всяка с по три параграфа) и Заключение. Всяка от главите се подразделя на по няколко параграфа. Заглавията на всеки от разделите и подразделите правилно отразяват тематичното и логичното разгръщане на проблематиката и целевата насоченост на дисертационния труд.

4. Основни теми, проблемни кръгове, методология: дисертационният труд е посветен на една безусловна актуална и бих казал жизненозначима тема, отразена в самото му заглавие. Също и нейното разгръщане в поредицата от глави и параграфи засяга проблеми колкото обхватни в исторически план, толкова и дълбоки и сложни в теоретично и методологическо отношение, колкото социополитически, толкова и икономически, юридически, социологически, социокултурни,

социалнопсихологически, културологически, аксиологически и, разбира се, философски значими.

Основният тематичен диапазон, в който се движи изследователската мисъл на докторанта (междукултурните връзки и взаимоотношения на Балканите, поставени в контекста на интеграционната перспектива в ЕС), обхваща изключително важни и чувствителни проблеми, които дори надвишават значимостта, както я формулира самият автор („политическа и културна идентификация на Балканите в процеса на тяхната интеграция в ЕС“). Защото всъщност става дума и за, по изрече пак на автора, „крайъгълен камък“ на интеграцията на ЕС в неговата цялост. От това пък следва, че както в интеграционните процеси на Балканите се отразява проблематиката на целия ЕС, така и, обратно, процесите и състоянието на ЕС пряко или косвено въздейства върху интеграционните процеси на самите Балкани. От тук се открива един още по-широк проблемен хоризонт: взаимодействието и влиянието на интеграционните процеси на Балканите — чрез проблемите на ЕС — върху глобалната проблематика на съвременния свят. Така, „Балканският проблем“ излиза извън своето само локално измерение и придобива световна значимост. С други думи, независимо от исторически изкристализираните се (и не безоснователни) стереотипи относно Балканите (междуетническа нетърпимост, междучовешка трансгресия, контракултурни корелации и цивилизационна апатия, културен есенциализъм и пр.), авторът основателно се стреми да покаже цялата ангажираност на Балканските страни с интегриране не само в Европейския съюз и изобщо развития свят като цяло (с. 3).

Затова съвсем основателно докторантът още в началото на дисертационното си изследване формулира своята **основна цел**: анализ на „несъответствието между концепциите за традиционната социална и политическа идентичност на Балканите и съвременната наднационална политическа идентичност на ЕС“. Още тук обаче ще си позволя да отбележа, че тази формулировка има предвид по-скоро едно *средство* или, ако щете, първостепенна *задача*. Затова, поне за мен е по-приемлива една друга формулировка на основната цел на изследването, дадена от автора малко по-нататък, а именно: определяне на „капацитета, свързан с политическата култура и политическата воля на страните от балканския регион“.

В методологично отношение, като основно **средство** за реализацията на тази цел, г-н Амир Мустафай използва разнообразни изследователски похвати, сред които за мен от особен интерес бяха „хронологично-дискурсивен“ и „теоретико-тематичен“ (с. 11). Тях той прилага както при

анализа на богатата си емпирична база (от международната административна документация, през политическата, социологическа, етнопсихологическа, мултикултурална и пр. фактология, до множеството идеи, концепции, теории от Ново време до нашето, което авторът уместно предпочита да нарича „късно-модерно“ — вместо тъй модерното до неотдавна спрягане на небулозните фигури на постмодерността), така и при решаването на своите конкретни **основни задачи и подзадачи** (към понятието „европейско“ (Европа и Европейски съюз; европейска идентичност); към мултикултуралните политики и пр.). Веднага искам да отбележа, че авторът прилага тези подходи напълно умело, прецизно и коректно.

Още в самия **Увод**, освен това, авторът очертава контурите на своите базисни понятия: социален дух, културни ценности, междуетническо сближаване, политическа воля, политическа идентичност, политическа култура, интеркултурно съзнание, до-модерни, модерни, късно-модерни идентичности и др. А сред политическите ценности, очертаващи хоризонта, в който се разполагат евро-интеграционните процеси той сочи мир, свобода, равенство, човешки права и достоинство, социална справедливост. Тук авторът следва Хана Арент и Томас Мейер: интеграцията на тези ценности, които характеризират политическата идентичност на късномодерната Европа, определя степента на идентифициране с легитимността на ЕС в очите на своите граждани (с. 5 и сл.).

Съвсем естествено, по-нататък, този методологично обрисуван теоретико-концептуален инструментариум следва да бъде „обърнат“ към една по-конкретна проблематика в полето на дисертационното изследване. Това се осъществява в **Глава 1** („Балканите и интеграцията в ЕС: исторически, политически, културни тенденции“). Тук съвсем естествено на преден план излиза подходът, споменат по-горе като „хронологично-дискурсивен“, без това да елиминира и другата, „теоретико-тематичната“ плоскост на изследване. Очевидно, за да се очертаят не просто възможните бъдещи перспективи, но и самите условия за възможност за интегриране на Балканите в европейския контекст, съвсем уместно би било теоретичната картина да се историзира. Това авторът и прави в първия подраздел на тази глава (1.1), чрез проследяване на формирането на колективната памет на балканските народи, която фундаира „общия хоризонт на всички общности, живеещи на Балканите като сатндарт на общите ценности и ценност на общността“ (с. 7). Тук (1.2–1.3) от особен интерес (поне за мен) е историко-политическото изследване на формирането на един специфично балкански *вид ксенофобия* (която,

впрочем, като такава не е специфично балкански феномен). Този исторически екскурс безусловно е много интересен и инструктивен. За съжаление, обаче (и това може да се приеме като моята първа сред малкото ми въпроси-забележки), по-далекохоризонтният план тук се оказва незаслужено сбит (до обем от ок. 3 стр.), докато на разширено внимание се радва по-съвременният исторически период (по-точно, от средата на миналия век). По-дълбокото заравяне в историческите корени на този феномен би открил по-релефно балканските специфики в контекста на европейската принадлежност на Балканите.

Такова изместване на оптиката незабелязано води и до определена аберация. Така, напр., злочастният „комунизъм“ (какъвто строй, Впрочем, никога и никъде на практика не е имало, а и не е могло и не може да има), а детището на комунистическата идеология, социалистическата идея („социалното равенство“) се оказва виновна и за пораждането на държавно-бюрократичния и репресивен апарат и соц-етатизма от тоталитарен тип (с.). Мисля, че по-правилно би било в този (а и не само в този) случай да се говори за извращение на съответните идеи, а не за тяхното генеративно свойство под название „тоталитаризъм“. По една удачна констатация, всяка идея, бъде ли тя въплътена в действителността, се посрамва.

Искам веднага да уточня: далеч съм от това да адвокатствам на рухналата „соцсистема“ в нейния тоталитарен вариант, на „съветския блок“ и др. под. рухнали исторически реалии и идеологии. Само подчертавам, че прякото обвързване на социализма като практика и като идеология (както всяко пряко и еднозначно обвързване) звучи твърде плакатно и неубедително (както звучат неубедително клишетата на някои „пост-социалистически“ политолози, приравняващи националното с националистичното — автори, чиито възгледи по този въпрос дисертантът сякаш следва донякъде безкритично). Първо особено и именно след разпадането на т. нар. соцлагер, както показват някои съвременни изследвания, също и в Западна Европа (в която и днес включва такива христоматийно социалистически страни като Швеция) на политическата повърхност започват да се събуждат от латентното им състояние стари и да се формират и разцъфтяват нови десни и крайно-десни политически образувания — така че дори се заговори за типично западноевропейски „нео-национализъм“ (виж, напр., материалите от една много оживена международна конференция на тема *Neo-Nationalism in Europe and Beyond. Perspective from Social Anthropology* (Eds.: Andre Gignrich & Markus Banks. N.Y.– Oxford: Berghahn Books, 2001–2006). Да не говорим за все по-острота обществена реакция в днешна Западна Европа (впрочем, някои от които

никога не са преставали да бъдат повече или по-малко ксенофобски) на известното най-ново „велико преселване на народите“, а дори напоследък и изобщо срещу туристите (Португалия, Испания и др.); или пък високите вълни на национализъм (пък и откровен нацизъм) в САЩ, в една страна, която едва ли някой би могъл да назове социалистическа, да не говорим за „комунистическа). Второ, сред множеството съвременни проучвания на феномена „национализъм“ осезателно присъстват и такива, които в теоретичен и исторически план демонстрират, че еднозначно пейоративният смисъл, който по традиция (между другото и „социалистическа“) придават на самия термин национализъм силно пейоративен смисъл (виж станало вече класическо изследване: Ernest Gellner. *Nations and Nationalism*. Blackwell Publ., 1983). Така, за Гелнър и неговите последователи, национализмът просто и естествено се стреми към единна култура или етнос, разположен „под един покрив“ (държава). Национализмът като такъв, сиреч, взет извън всевъзможните му (зло)употреби, не само че не е нещо непременно лошо, но тъкмо обратното. За съжаление, това направление в изследване на национализма като необходим фермент в развитието на държавата попада сякаш в сляпо петно на изследователското зрение на дисертанта.

Веднага подчертавам: тази моя забележка, както и тези, които ще последват по-долу, по никакъв начин не накърняват добрите качества на дисертационния труд, неговият в определен смисъл новаторски характер, разностранната му аналитичност и пр. достоинства. Към такива включвам и по-нататъшната конкретизация на общотеоретичните рамки върху емпирията от най-новата история на „Балканския преход“ от „Изток“ към „Запад“, или казано по-елегантно, от „социалистическия“ авторитарно-етатичен тоталитаризъм към демокрацията, пък дори и либерал-демокрацията. Така, в параграфа 1.4. („Идентичност, култура, политика: Балканите и ЕС“) авторът предлага едно важно изследване, извършено със средствата на сравнителен анализ, върху историческия генезис на пост-тоталитарните балкански общества, техните културни и политически идентичности, техните взаимоотношения помежду си и с другите европейски страни. Тук авторът напипва и един особено интересен момент, а именно: проблема за съотношението между културната и политическата идентичност, преместване на акцента от сферата на социалното и „(пара)политическото“ към сферата на (същинското) политическо, сиреч държавата като общ политически субект. Затова съвсем естествено авторът обръща специално внимание върху генезиса и формирането именно на политическите идентичности. Става дума за „съвременна политическа идентичност, основана върху вездесъщата

политическа култура и демократичните ценности, които да имат за основа свободи и човешки права“ (с. 74). Във всеки случай, в тази връзка, макар и терминът „(пара)политическото“ остава не съвсем избистрен, постановката на въпроса за смяната на парадигмите от „традиционна“ (може би по-точно би било да се каже „до-преходна“?) към (общо)европейската задава една плодотворна изследователска насока (с. 77).

Трябва да призная, че това, което следва в дисертационния труд, ме зарадва по особен начин. Особеното в случая се състои във просветването на една подчертано по-философска плънка на социополитическата конкретика на изследването. В това не виждам нещо необичайно или нередно, особено като имаме предвид и характера на учебното ни звено, и образователната и научната степен, за която кандидатства г.н Амир Мустафай. Става дума за **Глава 2**, озаглавена „Късно-модерна нормативност и традиционна социална реалност: ЕС и Балканите“. Става дума по-точно за това, че тук той не само извежда на повърхността една светогледно-теоретична (сиреч, философска визия), но извежда на авансцената на дискусиата мислители от недалечното минало, чиито идеи някои запалени глави бяха да обявят (съвсем прибързано и несправедливо) за безвъзвратно овехтели и безнадеждно безплодни. Проблемът за изграждане на „вътрешната кохезия“ в съвременните балкански общества като *conditio sine qua* на тяхното „движение към интернационалните структури и демократизация“ (с. 78) се поставя и решава в подраздела 2.1 („Парадигмален поврат: от *инструменталния разум* на Хоркхаймер към *комуникативния разум* на Хабермас“). Тук става дума най-вече за Хабермасовата концепция за комуникативното действие и свързаните с нея понятия комплексни типове действие, комуникативна рационалност, комуникативна етика, комуникативен дискурс, за смяната на вертикалната зависимост (принуда-господство) — с хоризонтална комуникативност (дискурс, съгласие и др.). Дисертантът съвсем правомерно се обръща и към преките теоретични корени на тази концепция идеи в дихотомичните идеи на единия от отците-основатели на Франкфуртската школа за социални изследвания (към чието „средно поколение“ се причислява и самият Хабермас). Иде реч за идеите на Теодор В. Адорно и Макс Хоркхаймер (развити в тяхната съвместна творба *Диалектика на Просвещението*, 1944) и тяхното по-сетнешно разгръщане у М. Хоркхаймер (*Помрачение на разума*, 1947). По-нататъшното развитие на тези идеи у Юрген Хабермас във вече съществено променени (следвоенни, или както стана обичайно те да се наричат, късно-капиталистически) условия може да се интерпретира и като опит за преодоляване на засилващия се у неговите учители непродуктивен

песимизъм. Не бих се съгласил, че именно благодарение на идеите на франкфуртските и на близките им мислители (концепцията за инструменталния, едноизмерния, формалния и пр., и пр. разум поражда цяла криза на философската мисъл (с. 80-86 и сл.). Да не забравяме все пак и радващите се на успех идеи на някои от техните съвременници неорационалисти, постпозитивисти, функционалисти (пък и по-късният Хабермас, особено след нашумялата си дискусия с Н. Луман, започна сякаш сам да се „функционализира“). Но така или иначе, разбира се е вярно, че Хабермас прави опит да неутрализира засилващия се неконструктивен философски и културфилософски песимизъм на своите учители. Знае се, че Хабермасовите възгледи бяха инкорпорирани от идеология на управляващата него време в Германия (а и не само там) социалдемократия, откъдето те се просмукват и в днешните форми на либералната мисъл и действие. Затова е съвсем правомерен стремежът на автора на дисертацията чрез анализа на основните понятия на Хоркхаймеровите концепции — комуникативно (взаимо)действие (2.2), дискурсивна (комуникативна) етика (2.3), генезис, специфика и взаимодействие на моралните и правни норми (2.4). Тук идейният ресурс се обогатява и от уместните препратки към историкофилософското наследство на модерната и съвременната мисъл (от Хобс, Хюм, Русо, Кант, Хегел до Хайек, Роулз, Нозик и др.). И накрая (по ред, но не и по значение) дисертантът успешно актуализира целата тази теоретична „емпирия“ чрез проектирането ѝ върху проблема за интегриране на балканските общества в структурите на късномодерното европейско устройство (2.5. „Късно-модерната нормативност срещу традиционната социална реалност: ЕС и Балканите“). При все че може да изглежда и доста прибързано съгласието на автора с някои спекулативни обобщения от рода на това, че „личните връзки и взаимоотношенията на индивидите в съвременните общества са на изчезване“, измествани от „символични елементи и експертни системи“, осъществявани чрез безлични посредници и професионални експертизи, въпреки, значи, такива „механични“ визии, откриващи зелена улица на всякакъв род „пан-бюрократизми“ (с. 16), трудно е да не се съгласим с общия извод, до който стига авторът в Глава 2, а именно: главното предизвикателство, пред което са изправени балканските народи днес с оглед на проблема за тяхното интегриране в ЕС е изграждане на нов манталитет, отговарящ на демократичната воля и целящ социална кохезия, модерна политическа идентичност и култура; и, съответно, интегрирането на балканските народи в ЕС изисква тяхна между-общностна комуникация и обща кооперация (с. 78).

Този извод получава своята концептуална конкретизация в **Глава 3**, **посветена на межкултурни отношения на Балканите „в духа на интеграцията в ЕС“**. Тук намира своето естествено място и проблемът за „Другия“ и „другостта“ в неговата типично „балканска специфика“ (3.1); и проблемът за малцинствата (макар и не достатъчно конкретизирани) в западнобалкански контекст (3.2); и накрая едно своеобразно case-study на проблема с „моноетическата“ и мултинационална държавност върху примера с Р. Македония (3.3). Тук авторът стъпва върху богата понятийна и методическа основа, която той намира в изследванията на такива значими съвременни автори като Пол Рикьор, Чарлз Тайлър, Аксел Хонет и др., чиито идеи той успешно налага върху изследваното от него проблемно поле. Тук искам да отбележа, че, общо взето, според мен изискват коригиране и доизясняване някои прекомерно обобщени (а значи и твърде абстрактни) изводи от рода на тезата за преодоляване на „всички нелиберални (illiberal)“ (?) традиции на Балканите от 90-те години „с техните етноцентрични, националистически, културно-центрични нюанси“, за да се избегнат всякакви концептуални изкривявания на „другия“ и „другостта“ (17). Но несъмнена е значимостта на формулираната от дисертанта необходимост от „преосмисляне и преориентиране на либералната теория на индивидуализма и индивидуалните права в колективна справедливост, или в право на култура“.

Последната глава на дисертационния труд (**Глава 4**) е интригуващо озаглавена „Духът на интеграцията в ЕС“. Този „дух“ придобива плът в исторически и в теоретичен план, съотв.: „Европейска идентичност: история, политики, култура“ (4.1) и „Духът на Европейския съюз: временна (tentative) дефиниция“ (4.2). В първия подраздел се провеждат проясняващи тънки дистинкции между историко-географския смисъл на понятието Европа и неговата (напълно съвременна) интерпретация в контекста на ЕС като „политическа реалия и нещо повече – като модерна наднационална политико-културна парадигма“. Във втория подраздел авторът се спира върху предизвикателствата от национално, културално и религиозно естество. Пред тези преизвикателства се изправя всяка национална, социална и етно-религиозна общност, поставила си за цел европейска интеграция. Интерес представлява и „енергийното“ схващане на самото понятие дух на ЕС, в орбитата на който се създават наднационални институции и една „нео-идентичност“ на държавите, погълнати от ЕС. Тук авторът стига и до своето „пробно“ определение на въпросното понятие като „ръководство и способност за интегриране на самосъзнанието на държавите-членки за принадлежност към нивото на Съюза, последвано от възможността държавите от Съюза да създадат

модерна политическа идентичност, съответно като референтна рамка, която обединява общностите в Европейския съюз“.

Тук му е мястото да отправя към автора и втория си по-важен въпрос-забележка, а именно: при целия скрупулъзен и инструктивен анализ на „ЕС-интегративните“ движения на Балканските страни, самата представа за ЕС, за неговия „дух“ не носи ли в определен смисъл един твърде абстрактен, бих казал дори по-скоро пожелателен, отколкото реалистичен характер? При прочита на тази глава (пък и, общо взето, на целия дисертационен труд) често ме спхождаше представата за една своеобразна „кула от слонова кост“, от висотата на която цялата тази проблематика изглежда ако не твърде упростена, то твърде ефективно (и бързо — от общоисторическа гледна точка) решаемо и решимо. В крайна сметка, предвид нарастващите през последните години реални напрежения и противоречия в рамките на самия Съюз (икономически, финансови, вътрешно- между-държавните сътресения и проблеми като корупция, търговия и пр.), които още повече се задълбочават също и от външнополитически и външноикономически фактори и процеси, идещи и от Изток, и от Запад; предвид страховития проблем, избухнал в самото сърце на Съюза, донесен върху мощните вълни на имиграционните потоци, заливащи Съюза от Юг; предвид несекващата серия от терактове, чийто ужас е надвиснал в наши дни над цялата обединена Европа; предвид феномените от рода на Брекзит, някои вътрешнодържавни сепаративидстки и националистични движения, пропукващи братското единство на Европа и т. н. — предвид всичко това, не ще ли се окаже този „дух на ЕС“ твърде анемичен и безсилен да неутрализира центробежните тенденции, ставащи напоследък все по-осезателни?

В тази връзка искам да спомена още един метафоричен образ, който често ме спхождаше, докато изчитах този интересен дисертационен труд. Става дума за архитектурното решение на сградата на Европейския Парламент (със седалище в Страсбург, Франция), съвсем открито носещо алюзията със завещаните ни от древността, средновековието и Новото време образи на прословутата Вавилонска кула. Ако следваме тази аналогия и като знаем печалната съдба на въпросната кула, не бихме ли могли да си зададем още сега въпроса: дали идеята за органично единен ЕС и, съотв., за интеграцията с и в него не губи малко по малко своята примамливост? И дали, що се отнася за балканските народи, не се ли озоваваме и в този случай някак си на опашката на историята?

Затова и формулираните в **Заключението** изводи, засягащи необходимостта Балканските страни да полагат енергични усилия за

задълбочаване на „историко-политическите тенденции на интеграция към наднационалните концепции“. Не подлежи обаче на усъмняване възможността да се следва аплеът към „взаимодействие и диалог с цел постигане на практически консенсус, или съгласие, с общите претенции за валидност между тях (вътрешни или регионални)“. Най-малкото защото наистина „крайната цел на всяка от страните в процеса на комуникация е взаимното съгласие“. И това е валидно дори извън контекста на интеграцията в хоризонта на чийто и да било „дух“.

III. Оценка на Приносите и Автореферата: са формулирани и съставени изчерпателно и грамотно. Положителна оценка заслужава и като цяло репрезентативната **Библиографска справка**.

IV. Допълнителни забележки и препоръки: към вече приведените по-горе дискуссионни въпроси и разсъждения тук бих могъл да добавя и няколко по-несъществени: някои неточни изрази и стилови граповини (които, естествено, могат да се дължат на няколкото превода, които текстът е трябвало да претърпи и които могат да бъдат лесно изгладени при едно допълнително редакторско изчитане на текста); също и някои неясноти, с които читателят на текста може да се сблъска, напр., множеството библиографски позовавания в някои от бележките (да речем, в Бележка 240 на с. 279), които отправят читателя към заглавия, липсващи от в Библиографския списък. Тези неща също подлежат на лесно коригирани.

V. Общ извод: наличието на посочените и някои други проблематични моменти (върху които тук не сметнах за нужно подробно да се спирам), съвсем не накърняват достоинства на дисертационния труд на Амир Мустафай. Напротив, те само свидетелстват за творческия и инструктивен характер на неговите анализи. Дисертацията се базира върху богата идейно-теоретична, концептуална и „практическа“ емпирия и за добрата методологическата екипираност на автора. За това несъмнено допринася и завидната му ерудиция в сферата на разглежданата от него проблематика. Така че, накрая, мога определено да кажа, че рецензията тук труд притежава всички – колкото достатъчни, толкова и необходими – основания за присъждане на дисертанта Амир Мустафай *образователната и научната степен “доктор.”* За такова положително гласуване и апелирам към членовете на уважаемата Комисия.

Рецензент: доц. д-р Асен ДАВИДОВ